

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

Ս Ա Յ Ե Ա Թ Ն Ո Վ Ա

V

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Անհրաժեշտ եմ համարում մի քանի խօսքով ներկայացնել Վրաստանի վիճակը Սայեաթ Նովայի դարաշրջանում, որպէսզի ընթերցողները սլարդ տեսնեն, թէ ի՞նչ պայմաններում է ընթացել բանաստեղծի կեանքը:

Վախթանգ Զ. (1711 – 1724), որի արքունիքում սլաւատական աշուղ էր քիչ յետոյ յիշուած Նաղաշ Յովնաթան աշուղը, շատ ծանր թաղաւորութիւն ունեցաւ: Վրաստանը բաժան – բաժան էր լինում պարսիկների և թիւրքերի միջեւ: Կնքուած դաշնագրով պարսիկները Վրաստանը զիջեցին թիւրքիային. իր հերթին Ռուսաստանը, նոյնպէս դաշնագրով, Վրաստանը զիջեց պարսիկներին: Նման խառնափնթոր դրութեան մէջ, երկու տէրերի իշխանութեան տակ, Վրաստանի իշխանութիւնը շատ դժւար էր Վախթանգի համար և բաւական էր չնչին բարդութիւն, որպէսզի բոլորովին անհնար դառնար կառավարելը: Եւ այդպէս էլ պատահեց: Կախեթիայի խան *) Կոստանդին Գ. (մահմետական անունով Մահմէդ – Կուլի – խան) շահ թահմաղից իրաւունք ստացաւ դործելու Վախթանգի դէմ, իբրև պարսից տիրապետութեան ենթարկել չուզողի: Կոստանդինը 1723 թւին ջարդեց Վախթանգին. Վախթանգը փախաւ Իմերեթիա, այնտեղից էլ՝ հարաւային Ռուսաստան կովկասեան սահմանի մօտ դրտնող Սուրբ Թաշ ամրոցը, որտեղից օդնութիւն խնդրեց Պետրոս Մեծից, բայց օդնութիւն չստանալով՝ իրաւունք ստացաւ բնակելու Ռուսաստանում... 1724ին Վախթանգն արդէն Մոսկւայում էր, 1000 հոգինոց շքախմբով, որի մէջ կային ե՛լ իշխանազուներ ու իշխաններ, ե՛լ հոգեւորականներ և հասարակ մարդիկ:

Վախթանգի հեռանալուց յետոյ, Վրաստանում մնացած իշխա-

*) Պարսից տիրապետութեան շրջանում Վրաստանը բաժանւած էր երկու խանութեան՝ Գարթալիսիա Թիֆլիս մայրաքաղաքով և Կախեթիա՝ Թելաւ մայրաքաղաքով:

նազուհների մէջ թէ իրենց հաւատարմութեամբ Թահմազ – Կուլի – խանին (հետագային Նազիր շահ) եւ թէ յաջող կռիւներով դարեր շարունակ Վրաստանի վրա յարձակող եւ աւարի մատնող լեզգիները դէմ առանձնապէս աչքի ընկան Թէյմուրազ եւ նրա որդի Իրակլի իշխանազուհները: 1744 թ. Նազիր շահը Թէյմուրազին նշանակեց Քարթալինիայի խան – թագաւոր, իսկ Իրակլի Բ.ին՝ Կախեթիայի *): Հայր ու որդի գործում էին միասիրտ ու անձնւիրութեամբ եւ Նազիր շահի հովանաւորութեան տակ՝ մեծ յաջողութիւններ ունեցան Վրաստանի ներքին կեանքի կարգաւորման մէջ:

1747 թ. Նազիր շահը մեռաւ եւ Պարսկաստանում ծայր տւին անվերջ խռովութիւններ դահի տիրապետութեան համար: Այս անկարգութիւններն այնքան զբաղեցրին սլարսիկներին, որ նրաք այլեւս չէին կարող Վրաստանով ու հեռաւոր խանութիւններով հետաքրքրւել: Վրաստան նշանակւած կուսակալները խաղալիք էին Թէյմուրազի եւ Իրակլիի ձեռքին, որոնք ճարտարութեամբ օգտւեցին Պարսկաստանի ներքին խռովութիւններից ու արտաքին հմայքի տկարացումից եւ ամրացրին Վրաստանի ոյժն ու կշիռը: Թէյմուրազի թագաւորութեան վերջին տարիները, հօր ծերութեան հետեւանքով, Իրակլին գրեթէ մենակ էր կառավարում Քարթալինիան, իսկ Թէյմուրազի մահից յետոյ նա իր իշխանութեան տակ միացրեց Քարթալինիան ու Կախեթիան: Իրակլին աշխատում էր օգտագործել յարմար վայրկեանը եւ Պարսկաստանի տիրապետութիւնից ազատելով՝ մըտնել ռուսական ազդեցութեան շրջանակի մէջ: Տեսականապէս Իրակլին շահեց իր դիւանագիտական խաղը: 1783 թ. յուլիս 24ին Եկատերինա Բ.ը եւ վրաց թագաւոր Իրակլի Բ.ը կնքեցին մի դաշնագիր, որ շատ նպաստաւոր էր Իրակլիի համար եւ որով Իրակլիի արժանիքն ու իշխանութիւնը շատ աւելի բարձր ու լայն նշանակութիւն էր ստանում, քան սլարսից տիրապետութեան տակ:

Սակայն, նոյն ժամանակները, 1779 թ. շահական դահն ընկաւ Աղա – Մահմէդ խանի ձեռքը, որով հիմնւեց Ղաջարների հարստութիւնը: Իր թագաւորութեան առաջին տարիները Աղա – Մահմէդը զբաղւած էր պետութեան ներքին գործերի կարգաւորումով եւ մերձաւոր շրջանների ապստամբութեան ճնշումով: Յետոյ, ուշադրութիւն դարձրեց նաեւ Վրաստանի կողմը եւ շարաշար պատժեց նրան, դաւաճանութեան համար: 1795 թ. լին շահը նւաճեց ու աւարի մատ-

*) 17րդ դարից ի վեր Թէյմուրազը Վրաստանի առաջին քրիստոնէայ թագաւորն է, որովհետեւ Շահ Աբբաս Ա-ից յետոյ Վրաստանի բոլոր թագաւոր-խաները մահմետականներ էին՝ ումանի անկեղծ, ուրիշներ՝ առ երես:

նեց Վրաստանը, քար ու քանդ անելով մայրաքաղաք Թիֆլիսը, այն ճիշդ հաշվով, որ տեսական դաշնակից ուսնները օգնութեան չեն դայ վրացիներին: Վրաստանի աւերումից քիչ անցած, 1798ին ապրիլի 18. մեռաւ: Նրանից երկու տարի յետոյ, 1800 թ., մեռաւ եւ Իրակլի որդին, Գէորգի ԺԳ.ը, Վրաստանի վերջին թագաւորը: Սրա մահից յետոյ, Ալեքսանդր Ա. կայսրը, 1801ին, Վրաստանը միացրեց Ռուսական կայսրութեան:

IV

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Սայեաթ Նովայի ծննդեան տեղի խնդիրը համարուում էր որոշ չէնց իր բանաստեղծի տեղեկութեամբ.

Վաթանքմ Թիֆլիզ դուր, սամթի Գուրջիստան,
Անամ Հավլարարու, աթամ Հալարու:

Կայ եւ մի ուրիշ վկայութիւն. Հր. Աճառեանի նկարագրած ձեռագրում, որ գրւած է Սայեաթ Նովայի ձեռքով 1766թ., Սայեաթ Նովան իրեն անւանում է թլփսցի (Թիֆլիսցի):

Ինչ վերաբերում է ընկերային վիճակին, Սայեաթ Նովան համարուում էր հասարակ դասից, աղքատ արհեստաւոր, որ երգով ու երաժշտութեամբ գրաււած՝ թողել էր արհեստը եւ դարձել աշուղ: Սայեաթ Նովայի հայրը մըղղըսի էր (№ 27)*) նրան այդ անունով է կոչում եւ ինքը Սայեաթ Նովան իր 1766թ. ձեռագրում, «Իր ծընողաց մահտեսի Կարապետն մօրն Սառային», եւ «հայր իմ մահտեսի Կարապետն եւ մայրն իմ Սարրայ»:

Սայեաթ Նովայի հօր՝ մըղղըսի Կարապետի զբաղումի խնդիրը մինչեւ օրս էլ պարզւած չէ: Վրացի գրող Չ. Մթաժմինդելին (Չ. Ճիճինաձէ) Սայեաթ Նովայի մասին գրած իր մի յօդւածում **՝ ասում է, երեւի աւանդութիւններից առնելով, որ Սայեան Նովայի հայրը պայտազօրծ էր՝ նալբանդ: Մթաժմինդելին, սակայն, ցոյց չի տալիս, թէ ինչ աղբիւրից է քաղել այդ տեղեկութիւնը:

*) Հայերէն երգերը յիշելիս ես պիտի դնեմ միայն համարը, որովհետեւ բոլոր հրատարակութիւնների մէջ հայերէն երգերը դասաւորւած են Գ. Ախվերդեանի ընդունած կարգով: Վրացերէն երգերը յիշելիս կը նշանակեմ միայն Գրիշաշվիլի գրքի էջը, որովհետեւ Սայեաթ Նովայի վրացերէն երգերի ուրիշ հրատարակութիւն գոյութիւն չունի:

**՝ «Դրոէքա», 1878թ. №№ 113 եւ 120:

Համարեա միաժամանակ եւ, ըստ երեւոյթին, իրարից բոլորովին անկախ՝ Մելիքսէթբէզն ու Լէոնիձէն ուրիշ ենթադրութիւն են անում: Նրանք մեկնում են այն փաստից, որ Թիֆլիսում վրացացած միզդիսի (Թիֆլիսահայ բարբառում՝ մըղղըսի) բառով յաճախ կոչում են եկեղեցական այն պաշտօնեային, որ մոմեր է վառում, եկեղեցին է մաքրում եւ զանազան մանր աշխատանքներ է կատարում: Այդ պաշտօնեաները Թիֆլիսում երբեմն կոչում են նաեւ տարաստա — ուսերէն *Сарапта* բառի աղաւաղումը: Վրացերէն դրանց ասում են մնաթի — լուսարար: Եւ որովհետեւ Սայեաթ Նովայի հօր հայրն էլ կոչում էր մահտեսի, այստեղից Մելիքսէթբէզն ու Լէոնիձէն եզրակացնում են, թէ նա եկեղեցական մանր պաշտօնեայ է եղել՝ լուսարար, ժամկոչ: Այս ենթադրութեան առարկում է Ասատուրը, որ դիտել է տալիս, թէ քանի որ Սայեաթ Նովան ինքը իր հօր անւանում է մահտեսի, դրանով ուղում է ոչ թէ նրա պաշտօնը ցոյց տալ, այլ շեշտել պատուաւոր կոչումը: Ասատուրի այս դիտողութիւնը, անշուշտ, աւելի հիմնաւոր է, որովհետեւ պարզ է, որ Սայեաթ Նովան մահտեսի կամ մըղղըսի տիտղոսով չի ուղեցել ասել, թէ իր հայրը լուսարարի կամ ժամկոչի աննշան պաշտօնն է վարել — ժամկոչութիւնը պարծենալիք բան չունի իր մէջ. մահտեսի բառով նա ուղեցել է ընդգծել հօր արժանիքը:

Մելիքսէթբէզի եւ Լոնիձէի տեսակէտն ընդունում է եւ Սայեաթ Նովայի երգերի Հալէպի անանուն հրատարակիչը (1931 թ.), որ հինգերորդ էջում գրում է թէ՛ «Հայրը ատենին Հալէպէն գաղթած, պարզ ժամհար մը եղած է»: Որտեղի՞ց է առնւած այս տեղեկութիւնը, յայտնի չէ:

VII

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Սայեաթ Նովայի ընկերային վիճակի հարցն էլ պարզ չէ: Ըստ Ախվերդեանի, Սայեաթ Նովան Թիֆլիս քաղաքի ստորին դասի բնակիչների կարգից էր, աղքատ, բայց ազատ մարդ: Գ. Ասատուրը 1902 թ., քննելով Սայեաթ Նովայի որդի Իվան Սէիդովի մեզ արդէն ծանօթ ձեռագիրը, վրացերէն երգերից մէկում գտել է հետեւեալ ոտանաւորը. « Ես ուամիկ եմ, իշխան լինել չեմ ուզում»: Նոյն տեղ Ասատուրը գտել է Իվան Սէիդովի հետեւեալ նկատողութիւնը. «Սայեաթ Նովային Գիօրգի թագաւորի ճորտ (ղմա) են անւանում, ճշմարիտ է»: Այս երկու նկատողութիւնից Ասատուրը

եզրակացնում է, որ Սայեաթ Նովան Գէորգի ԺԳ. թագաւորի ճորտն է եղել, երբ Գէորգին դեռ թագաժառանգ էր :

Գրիչաշվիլի գրքի հրատարակութեամբ դմա, գլխիսի եւ մոնա բառեր պարունակող մի քանի նոյնիմաստ վկայութիւններ էլ աւելացան .

ա) Սայեաթ – Նովային կոչում են Գուրգէն – խանի (Գէորգի թագաւորի) ճորտ (դմա), այդ ճիշդ է» (98) *) : Այս տողը շատ նման է Իվան Սէիդովի բերած նկատողութեան, որով պէտք է ենթադրել, թէ Իվանը հօր ոտանաւորի մի տողն է արձանագրել յիշողութեամբ եւ ոչ թէ հօր ընկերային վիճակի մասին վկայութիւն է տալիս .

բ) Ես գնւած ստրուկ (մոնա) եմ, քո . եղկելի ստրուկը (դուլի) – (106 – 1) **) :

գ) Ես ոչ կին ունիմ, ոչ զոքանչ .

դ) Ես գիւղացի եմ (գլխիսի) հողի վրա ապրող***) :

Մեւիքսէթբէգը այս խօսքերը հասկանում է որպէս ինքնանատագման միջոց եւ բոլորովին ճիշդ եզրակացնում է, թէ Սայեաթ – Նովան հասարակ դասից էր, բայց խօսք իսկ չի կարող լինել նրա ճորտութեան կամ ստրկութեան մասին :

Մեւիքսէթբէգի գրքի հետ միաժամանակ լոյս տեսած Լէոնիձէի գրքում էլ այդ հարցը դրւում է՝ նոր, անտիպ վաւերագրերի հիման վրա : Վրաց Հնութեանց Թանգարանի № 1091 ձեռագրում կայ արքայազն Թէյմուրազի հետեւեալ գրութիւնը . «Նա (Սայեաթ – Նովան) ապրել է Իրակլի Բ. թագաւորի ժամանակ . Գէորգի ԺԳ. թագաւորին պատկանող ճորտ (դմա) էր, նրա արքունական կալածքից, եւ միշտ նրա հետ էր գտնւում : Սակայն, յաճախ այցելում էր Իրակլի թագաւորի սլաւատը, որովհետեւ իրօք որ հիանալի սաղանդար էր, նւազում էր դանազան գործիքների վրա եւ երգում էր իր յօրինած երգերը : Նա Սանահնեցի էր, Գէորգի ԺԳ. ի արքունական կալածքից, Վրաստանի հայերից էր : Նա երգում էր (նոյնպէս)****) և հայերէն

*) Տաճատնոցաս ցորցեն-ხանის ցմաս ამბობენ, მართალია.

**) ნასკიდი მონა ვარ, ყული შენთვინა.

***) არ მყავს მეუღლე, არცა მძახალი, მე გლები ვარ მიწაზედ დასახალი.

****) Ես աւելացնում եմ «նոյնպէս», որովհետեւ գրւածքից երեւում է, որ Սայեաթ Նովան երգում էր վրացերէն, եւ վրացերէն այդ երգերի գնահատութիւնը տալիս է Թէյմուրազ արքայազնը քիչ վարր :

ու թուրքերէն և ամէն պատեհ առիթով երգեր էր յօրինում : Յանպատ-
րաստից սքանչելի կերպով կաղմլած ոտանաւորները նա երգում էր
դարձանալի կերպով գեղեցիկ՝ նւագի ընկերակցութեամբ : Թէեւ յօ-
րինւած ոչ գրական, հասարակ ժողովրդի լեզուով՝ այդ հիանալի
ոտանաւորները լիքն էին մտքով, համապատասխանում էին վայր-
կեանին եւ խիստ դիւր էին գալիս միշտ» :

Այս կտորից Լէոնիձէն ամենից առաջ եզրակացնում է, որ Սայ-
եաթ – Նովայի ծննդեան վայրը ոչ թէ Թիֆլիսն է, ինչպէս կարծում
են միւս հետազոտողները եւ ինչպէս պնդում է ինքը Սայեաթ – Նո-
վան, այլ Սանահինը, որտեղից 1747 թ., լեզգիների յարձակման հե-
տեանքով, Սայեաթ – Նովան տեղափոխւեց Թիջլիս : Այդ 1747 թ.
տեղի ունեցաւ Սանահնի եւ շրջակայքի հայերի գաղթը Վրաստան :
Գաղթականները բնակւեցին Մուխրանի մօտերը, իսկ Սայեաթ – Նո-
վան բնակութիւն հաստատեց Թիֆլիսում :

Ապա Լէոնիձէն՝ վերեւ բերւած երգերի կտորները համեմատե-
լով արքայազն Թէյմուրազի հաղորդած տեղեկութիւնների հետ՝ պըն-
դում է, որ Սայեաթ – Նովան Գէորգի ԺԳ.ի ճորտն էր եւ, իբրեւ
յաւելեալ փաստ, վկայութեան է կանչում արքայազն Գէորգիին ձօն-
ւած երգից մի տող .

Քո հրամանով ես սագ եմ բռնել *):

Գ. Ասատուրը **) միանգամայն իրաւացի կերպով մերժելով
Սայեաթ – Նովայի Սանահնում ծնւած լինելու վարկածը՝ ընդունում
է, որ Սայեաթ – Նովան Գէորգի ԺԳ.ի ճորտն է եղել երբ Գէորգին
դեռ արքայազն էր : Գ. Ասատուրի այս մասին արած բոլոր խորհր-
դածութիւնները, ինչպէս եւ Սայեաթ – Նովայի հօր Հաւլարարում
հաստատւելու եւ յօժար կամքով արքայազն Գէորգիին ճորտ արձա-
նագրւելու պատմութիւնը ոչ մի քննադատութեան չի դիմանում : Ա-
մենից առաջ՝ Թէյմուրազ արքայազնի գրութիւնը բոլորովին պատա-
հական բնոյթ ունի եւ հազիւ թէ ստոյգ տեղեկութիւնների վրա հիմ-
նած լինի :

Այս գրութեան մէջ ցոյց է տրւած, որ Սայեաթ Նովան ծնւել է
ճորտի ընտանիքում Գիւրգի արքայազնի արքունական կալւածքի մէջ,
Սանահնում : Սակայն, ահա թէ ինչ են ասում ստոյգ փաստերը .

Սայեաթ Նովան, ինչպէս քիչ վարը կը տեսնենք, ծնւել է 1711

*) տ՛յցե՛նօ՛ս ծ՛րձա՛նցձօտ ծօ՛թօ՛հա՛ցն Ե՛Ֆօ .

**) «Նոր Ուղի», 1930, № 4-5, էջ 155-56 :

Թւից ոչ առաջ եւ 1722 թւից ոչ ուշ: Իրակլի Բ. ծնւել է 1716 թւին եւ մեռել է 1798 թին: Արքայադն Գէորգին ծնւել է 1750 թ. (մեռել 1800), այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Սայեաթ Նովան արդէն Իրակլի թագաւորի պալատական սազանդարն էր: Արքունիքից նա հեռացաւ 1765 թ., երբ Գէորգին դեռ 15 տարեկան պատանի էր: Այս ամենից հետեւում է, որ Թէյմուրազի այն խօսքը, թէ Սայեաթ Նովան գլուխում էր Գէորգի արքայադնի մօտ եւ յաճախ այցելում էր Իրակլի Բ.ի պալատը, պարզ անհեթեթութիւն է: Ուժի մէջ է մնում Գ. Ախվերդեանի տեսակէտը, որ Սայեաթ Նովան հասարակ դասից թիֆլիսեցի հայ էր:

Իսկ ի՞նչ էր հասարակ դասի իրաւական դրուժիւնը Վրաստանում: Հասարակ կամ ստորին դասը Վրաստանում բաժանւում էր երեք կարգի. ա) ստրուկներ (մոնա) — պատերազմական գերիներ եւ դրամով գնւած մարդիկ. բ) նորտեր — գլխի, որոնք պատկանում էին կալաճատիրոջ, որ կարող էր նրանց ծախել հողի հետ միասին եւ հողից անջատ, ամբողջ ընտանիքով կամ ընտանիքի անդամներին առանձին-առանձին, գ) Գլխի — քաղաքներում, աւաններում եւ դիւղերում ապրող եւ արհեստով կամ առեւտուրով զբաղող հասարակ խաւերը: Երբ սրանք հաստատւում էին կալաճատէրերի հողի վրա, վերջիններիս հետ պայման էին կնքում փոխադարձ յարաբերութեան մասին, բայց ազատութիւնից չէին զրկւում: Դրանք, այսպէս առած, ժամանակաւոր պարտաւորութեան տակ մտած մարդիկ էին, պայմանաժամի լրացումով վերջանում էին եւ նրանց պարտաւորութիւնները կալաճատիրոջ վերաբերմամբ: Այս կարգի գլխիները շարքին պատկանում էին գլխաւորապէս օտար երկրներից եկող եւ Վրաստանում բնակութիւն հաստատող մարդիկ*): Հէնց այսպիսի օտարական էր եւ Սայեաթ Նովայի հայրը՝ Մըղդըսի Կարապետը: Որով ուրեմն Գլխի բառը դեռ իրաւունք չի տալիս Ասատուրին եւ Լէոնիձէին եզրակացնելու, թէ Սայեաթ Նովայի հայրը ճորտ է եղել:

Իսկ եզրակացութեան ի՞նչ հիմք է տալիս զմա բառը: Ղմա բառը վրացերէնում նշանակում է. ա) պատանի, պարմանուհի: բ) երիտասարդ ասպետ, մարտիկ, գ) ստրուկ, ճորտ եւ դ) ծառայող, մօտիկ մարդ: Բառի նշանակութիւնը կախւած է այն բանից, թէ ինչ համադրութեամբ է դրւած: Եթէ Սայեաթ Նովայի վիճակի մէջ լինէին ստրկութեան նշաններ, զմա բառը կարելի կը լինէր հասկանալ ստրուկ առումով: Բայց ներկայ դէպքում նա նշանակում է ծառայող, չքախմբում գտնւող: Իսկ ընդհանրապէս «Սայեաթ Նովային կո-

*) Иваненко: "Гражданское Управление Закавказьем."

չում են Գուրգէն – խանի զմա : Այդ ճիշտ է» տողը թւում է մի քիչ տարօրինակ :

Յայտնի է , որ 17րդ դարի սկզբին , Շահ Աբաս Մեծի օրով , Վրաստանը թիւրքական տիրապետութիւնից անցաւ պարսիկներին (1603) : Նա կառավարում էր պարսիկների նշանակած խաների ձեռքով , որոնք Վրաստանում կոչւում էին թագաւոր կամ աւելի շատ , խան : Այս խաները նշանակւում էին Վրաստանի արքայական՝ Բագրատունեանց տոհմից : Իշխող խանի զաւակները կամ մերձաւոր ազգականները պատանդ էին պահւում , եւ դաստիարակւում էին Պարսկաստանում : Նրանք միշտ մահմետականացւում էին՝ ոմանք յօժար կամքով , ուրիշներ՝ հարկադրաբար եւ առերեւոյթս : Վրաստանի խանութեան թափուր պաշտօնի նշանակւելիս նրանք պարսից շահից ստանում էին յատուկ շնորհագիր եւ խանի տիտղոս ճիշտ այնպէս , ինչպէս եւ Պարսկաստանի միւս շրջանների կառավարիչները : Պանի տիտղոս կրում էր միայն Վրաստանի կառավարիչը եւ նրա ընտանիքի միւս անդամների վրա այդ տիտղոսը չէր տարածւում :

Սայեաթ Նովան , որ 15 տարուց աւելի գտնւել է վրաց արքունիքում եւ , անշուշտ , լաւ տեղեակ էր տիրող կարգերին ու պաշտօններին , չէր կարող թոյլ տալ այդպիսի կոպիտ անքաղաքավարութիւն — խան անունով կոչել որդուն , երբ հայրը դեռ ողջ — առողջ , իշխանութեան գլուխ էր գտնւում : Այդ պատճառով , եթէ այդ տողը ճիշտ այդ ձեւով է դուրս եկել Սայեաթ Նովայի գրչի տակից կամ բերանից , նա պէտք է վերաբերւի ոչ թէ արքայազն Գէորգին , այլ Գէորգի ԺԳ . թագաւորին : Այս տողին մենք նորէն կը հանդիպինք հետագային , Սայեաթ Նովայի մահւան տարեթւի մասին խօսելիս :

Վերջապէս , չպէտք է մոռանալ եւ այն փաստը , որ երբ Սայեաթ Նովան կոպտութիւն ցոյց տւեց վրաց թագաւորին , մի վարմունք , որ առնւազն երկու անգամ է կրկնւել նրա կեանքում , նա պատժի չենթարկւեց — այն ինչ պէտք է ենթարկւէր , եթէ ճորտ եղած լինէր — այլ միայն հեռացւեց արքունիքից : Եւ երկրորդ անգամ հեռացւելուց յետոյ՝ ազատ կամքով ընդունեց հողեւորականութիւն :

Այս բոլորի հիման վրա ինձ թւում է , որ Սայեաթ Նովան հասարակ ծագումի տէր , բայց ազատ մարդ էր :

VIII

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆՌԵԱՆ ԹԻԱԿԱՆԸ

Սայեաթ Նովայի ծննդեան թւականը որոշապէս յայտնի չէ, եւ ամէն ուսումնասիրող մի կերպ է ցոյց տալիս: Գոյութիւն ունեցող նիւթերից երեւում է, որ Սայեաթ Նովայի վրացերէն երգերը տարեթիւ չունին, թուրքերէն տարեթիւ ունեցող երգերից ամենահինը նշանակած է 1742 թւականով, իսկ հայերէն երգերից ամենահինը ունի 1752 տարեթիւը: Իրենց հաշիւներում բոլոր ուսումնասիրողները զեկավարում են այն մակագրութեամբ, որ Սայեաթ Նովան արել է թւական չունեցող (թիւ 23) հայերէն երգի վրա. մակագրութիւնը տրւած է հայերէն, բայց վրացական տառերով: « Էս դիվանի խիստ լաւն է, օվ օր սօվրի օդօրմի ասէ, հիմի գուգիմ հայեվար ասիմ, Ամէն Աստուած, Էս մըղղըսու վուրթի Արութիւնս, պստուց ինչօրի, Էարսուն տարին գլուխ դրի ամէնուն խաղին. ամա սուրբ Կարապետի կարողութնով սօվրեցայ քամանչէն, ու չօնգուրն ու (տ)ամբուրէն»: (Տառադարձութիւնը Ախվերդեանինն է:

Այս գրութիւնը ուսումնասիրողները հասկանում եմ այն իմաստով, որ Սայեաթ Նովան աշուղական արեւստի ուսումը լրացրել է երեսուն տարեկան հասակում, ուստի ոմանք նրա տարեթիւ ունեցող (1742 թ.) ոտանաւորը համարելով գրական գործունէութեան ըսկիզբ, 1742 թւականից հանում են երեսուն եւ Սայեաթ Նովայի ծննդեան տարի ընդունում են 1711 — 1712 թւականը: (Ախվերդեան, Աղբալեան, Մակինցեան, Վ. Բրիւսով եւ այլք): Ուրիշներ՝ ընդունելով, որ Սայեաթ Նովան սկսել է երգել աշուղական կրթութիւնը լրացնելուց առաջ եւ որ 30 տարեկանին, արդէն որպէս չափահաս աշուղ, կամեցել է « հայէվարի ասել », եւ ենթադրելով որ Սայեաթ Նովան սկսել է երգել 1752 թ. (տարեթիւ ունեցող առաջին հայերէն երգի թւականը), 1752ից հանում են երեսուն եւ ստանում են 1722 թ., իբրեւ Սայեաթ Նովայի ծննդեան տարի (Գրիշաշվիլի):

Սակայն, Սայեաթ Նովայի վերեւ բերւած մակագրութիւնը, թւում է ինձ, տարբեր նշանակութիւն ունի: Սայեաթ Նովան գրում է. « Էս մըղղըսու վուրթի Արութիւն, պստուց, ինչօրի Էարսուն տարին գլուխ դրի ամէնուն խաղին », այսինքն՝ նա փոքր հասակից երեսուն տարի շարունակ երգ է սովորել: Ուրիշ խօսքով, Սայեաթ Նովան երեսուն տարի երգ սովորելով է զբաղւել եւ ոչ թէ երգ սովորելը լրացրել է երեսուն տարեկան հասակում, որովհետեւ նա աւելացնում է « պստուց », այսինքն, պէտք է ենթադրել, շուրջ տասը տարեկանից: Ինչ թւում է, որ Սայեաթ Նովայի տարեթիւը գէթ մօ-

տաւոր կերպով որոշելու համար հարկաւոր է հետեւեալ ձեւով մտածել. 1750 թ. Սայեաթ Նովան դարձաւ պալատական աշուղ Իրակլի թագաւորի մօտ: Այդ պատւին նա հասաւ մի աշուղական մրցութիւնից յետոյ, ուր խիղախեց պարսկական ձեւով ու եղանակներով վրացերէն երգեր երգել եւ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ: Ակներեւ է, որ այդ ժամանակ նա արդէն լրացրել էր աշուղական ուսումը եւ դարձել կատարեալ աշուղ: Եթէ այս թւից հանենք աշուղական կըրթութեան վրա դնացած 30 տարին, կը ստանանք 1720թ.: Սրանից էլ պէտք է հանել 8-10 տարի, մանկութեան տարիները («պստուց»), որով Սայեաթ Նովայի ծննդեան թւականը կը լինի 1711—12 թիւը:

Մէլիքսէթ բէկը մի ուրիշ փորձ էլ է անում Սայեաթ Նովայի ծննդեան տարին գտնելու համար: Որոշ կենսագրական տարրեր պարունակող թուրքերէն մի երգում, (Երեւանի թանգարանի ձեռագիր, էջ 75 — 76), ուր տեղեկութիւններ կան եւ Սայեաթ Նովայի ծնողների, նրա արհեստ սովորելու մասին, կան հետեւեալ տողերը.

Օն դօքքուլ իլում թամամ օլդի — գեորդում Հաբաշ*) — Հինդուստան. (լրացաւ իմ 19 տարին — ես տեսել եմ Հաբեշն ու Հնդկաստանը):

Մէլիքսէթբէկը այս տողը համեմատում է այն տեղեկութիւնների հետ, որ հաղորդում է Արմենակ — բէյ Սագըղեանը**) ոմն թամբուրի Արութինի մասին, որ ճանապարհորդել է Հնդկաստան թահմադկուլի — Սանի (Նադիր Շահի) մօտ, եւ ենթադրում է, թէ Սայեաթ Նովան հէնց այդ Արութինն է: Այս միտքը Գ. Լեւոնեանն է ներշնչել Մէլիքսէթբէկին: Թիֆլիսում ու Երեւանում չգտնելով Սագըղեանի գիրքը, Մէլիքսէթբէկը, առանց ստուգումի, ընդունել է Լեւոնեանի ենթադրութիւնը եւ հետեւեալ հաշիւն է արել. Նադիր Շահի արշաւանքը դէպի Հնդկաստան եղել է 1738 թ., հանած 19, կը ստացւի 1719 թ.:

Թէ այս հաշիւը, եւ թէ այդ առթիւ եղած խորհրդածութիւնները

*) Հաբեշ, վրացերէն Հաբեշեսի: Այդ անունով վրացիներն այժմ կոչում են Հաբեշստանը, իսկ առաջ, մինչեւ 18րդ դարի վերջը կոչում էին Հնդկաստանի այն մասը, որ սահմանակից է Պարսկաստանին եւ շրջապատւած է Գահիններով: (Такайшвили, Гуджар Баратовых из Бетани. Зап. Вост. Отд. Русск. Арх. О-ва, т. 8, стр. 15). Հաբեշ բառը նոյն իմաստով պէտք է հասկանալ եւ Սայեաթ Նովայի հայերէն երգերում:

**) Ա. Սագըղեան, Նոր Զուլայեցի վահառականի մը անուան Հայկական երկու մետալներու առիթով. «Անահիտ», 1929. № 1, էջ 63:

ըը բուրբուղին անտեղի ու անհիմն են, որովհետեւ Թամբուրի Արու-
թիւնը Պոլսեցի էր, Պարսկաստան եւ այնտեղից Հնդկաստան էր գնա-
ցել 1735 թ. եւ Նադիր Շահի մօտ իբրեւ երաժիշտ մինչեւ 1740 թ.
մնալով՝ վերադարձել էր Պոլիս*) : Բացի երաժշտական գրադու-
մից եւ անունից, այս անձը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Սայեաթ
Նովայի հետ : Մելիքսէթբէզը այսպիսի կոպիտ սխալ չէր անի, եթէ
նայէր Ախվէրդեանի գրքի 103 էջը, որտեղից երեւում է, որ Ախվէրդ-
եանը տեսել ու կարդացել է այդ գրքոյկը եւ նրա սուր աչքից չէր
կարող վրիպել Սայեաթ Նովայի կենսագրութեան համար այդպիսի
մի աղբիւր :

IX

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Դժւար է ասել, թէ ուր եւ ինչ կրթութիւն է ստացել Սայեաթ
Նովան, այդ մասին մենչ ոչ մի տւեալ չունինք : Մթաժմինդելիի
ցուցմունքը, թէ Սայեաթ Նովան կրթւել է վրաց «Դարիանի» (Դա-
րիա թագուհու) վանքում, անհիմն է, թէկուզ այն պատճառով, որ
այդ վանքը Իրակլի Բ.ի երկրորդ կին՝ թագուհի Դարիան է հիմնել
չառ ուչ, ա՛յն ժամանակ, երբ Սայեաթ Նովան արդէն հոգեւորական
էր :

Ռևսումնասիրողների մեծ մասը այն կարծիքի է, որ Սայեաթ
Նովան վրացերէն գրել – կարդալ սովորել է ինքնուսուլթեամբ, իսկ
հայերէն գրադիտութիւն ձեռք է բերել ծերութեան հասակում, երբ
արդէն հոգեւորական էր : Մելիքսէթբէզը ենթադրում է, որ Սայեաթ
Նովան սովորել է Հախպատի վանքի միաբաններից մէկի մօտ, որ
ապրում էր այդ վանքի Թիֆլիսի շէնքում, այսպէս կոչւած, Բերդի
Եկեղեցու մօտերը :

Իր կրթութեան մասին Սայեաթ Նովան ինքը ունի երկու անուղղա-
կի ակնարկ. հայերէնագիտութեան մասին, թիւ 53 երգում ասում է .

*) Տամբուրի Արութին. Դահմաս Գուլի խանրն Թէվարիֆի.
Վէնետիկ 1800 (հայատառ թարգմերէն) : Ֆրանսերէն թարգմանու-
թիւնը՝ Yacoub Artin Pacha. Journal de Tambouri Aroutine. Bulletin
de l'Institut Egyptien, 1914. p. 168-232. Սա սուր դիտողութիւն ունե-
ցող մի մարդու կողմից արւած չափազանց հետաքրքրական պատ-
մութիւն է, որ պատկերացնում է Նադիր Շահի եւ Պարսկաստանի
ազգաբնակչութեան, սրանց թոււմ եւ պարսկահայերի բարբերը,
բայց, ի հարկէ, ոչ մի կապ չունի Սայեաթ Նովայի կենսագրութեան
հետ :

«Այբումն (այբուրենը) կարթացիլ իմ դասէ դաս»*) : Այս խօսքից չի հետեւում բնաւ որ Սայեաթ Նովան մի քանի տարի սովորել է դպրոցում՝ փոխադրւելով դասարանից դասարան (դասէդաս) : Սայեաթ Նովայի սովորած դպրոցը անշուշտ, եղել է այն ժամանակեայ նախնական դպրոցը, ուր քահանայ կամ վարդապետ ուսուցիչը աշակերտներին տարրական գրել-կարդալ էր սորվեցնում և հաղորդում իր ունեցած տեղեկութիւնները գրականութեան եւ առհասարակ, գրքի հետ կապ ունեցող խնդիրների մասին, և աշակերտների ընդունակութիւնից էր կախւած այդ տեղեկութիւններից օգտւելը : Մի քանի տարի նման դպրոցում սովորելով՝ աշակերտը ստանում էր ինչ որ կարելի էր ստանալ այն ժամանակեայ պայմաններում :

Նոյնը կարելի է ասել եւ Սայեաթ Նովայի վրացերէն կրթութեան մասին : Գրիշաշվիլի վրացերէն ժողովածուի հէնց առաջին երգում (էջ 97) որ մի սուր ծաղր է արքայազն Վախտանգի հասցէին, Սայեաթ Նովան ասում է. «ես գրել-կարդալ գիտեմ, ես իմանում եմ գործածել բառերը» (կանգնած եմ բառերի գլխին)**) : Բանաստեղծի այս խօսքերը կարելի է հասկանալ միայն մէկ իմաստով, որ նա հպարտութեամբ յայտարարում է, թէ ինքը կատարելապէս գրագէտ, կրթւած մարդ է :

Ասել է Սայեաթ Նովայի խոստովանութեամբ իսկ նա եղել է հայերէն եւ վրացերէն որոշ կրթութիւն ստացած անձնաւորութիւն :

Քանի որ ստոյգ տեղեկութիւններ չկան, կրթութեան հարցը պէտք է լուծել Սայեաթ Նովայի երգերի բովանդակութեան հիման վրա : Այն փաստը, որ Սայեաթ Նովան իր երգերում գործ է ածում դեղեցիկ պատկերներ, ճոխ գոյներ, բառերի եւ արտայայտութիւնների բազմազանութիւն, գրաբառ, ինչպէս եւ թիֆլիսից դատ նաեւ ուրիշ հայ բարբառների ձեւեր ու խօսքեր, այդ ամենը բնաւ այն տրպաւորութիւնը չի թողնում, թէ հեղինակը անգրագէտ կամ քիչ կրթւած մարդ էր : Վրաց երգերը, վրացի գրողների ասելով, թէ և հասարակ ժողովրդի լեզուով, թիֆլիսի վրացերէն բարբառով են յօրինւած, բայց լիքն են հմայիչ գեղեցկութիւններով : Իսկ ինչ վերաբերւում է թուրքերէն երգերին, ծանօթ մարդիկ վկայում են, որ գեղեցկութեամբ ու բովանդակութեամբ հայերէն երգերից յետ չեն : Պէտք է աւելացնել նաեւ, որ Սայեաթ Նովան անպայման շատ լաւ իմացել է

*) Ըստ իս, պէտք է կարդալ «այբուրենը», մանաւանդ որ գրւածքը Թէշնիս է, այսինքն՝ 11 վանկնոց ոտանաւոր, մինչդեռ առաջին եւ երկրորդ տողերում ունի 10ական վանկ : «Այբուրենը» աւելի է համապատասխանում իմաստին եւ չափին :

***) ան-ձան զոՅո, ևոՅոյոտ Գոնո զան.

եւ պարսկերէն ու Ատրպատականի թուրքերէն լեզուները եւ վարպետութեամբ, լայնօրէն ու մեծ ճաշակով օգտուում է մահմետական լեզուների (արաբերէն, պարսկերէն, թուրքերէն) բառարանից եւ նրա դործածած բառերից եւ արտայայտութիւններից շատերը շատ հեռու են ժողովրդի մէջ դործածական լինելուց: Զուտ գրական բառեր եւ արտայայտութիւններ են դրանք, որ դործածելու համար պէտք էր ծանօթ լինել թէկուզ անկման շրջանի սլարսից գրական երկերի բնագիրներին: Հարց է, թէ որքա՞ն ուսեալ էր Սայեաթ Նովային դաս տւող հաղպատցի վարդապետը, եթէ ճիշտ է այս մասին եղած ենթադրութիւնը: Արդեօք Սայեաթ Նովան առիթ ունեցե՞լ էր լսելու պարսկերէն գրական երկերի հրատարակային ընթերցանութիւն, որ այն ժամանակները սովորական էր Վրաստանում, հաւանաբար, նաեւ Հայաստանում, կարդացե՞լ էր անձամբ, եթէ ծանօթ էր արաբերէնի, — ես չեմ կարող ասել, բայց որ այդ երկերից մի քանիսի բնագիրներին, թէկուզ հատւածներով, Սայեաթ Նովան չէր կարող ծանօթ չլինել, — այդ, ինձ համար, կասկածից դուրս է:

Նոյնպէս անորոշ է եւ Սայեաթ Նովայի ստացած վրացերէն կրթութիւնը: Ո՛չ մի տեղեկութիւն չկայ, թէ նա վրացերէն ուսում է առել, բայց նրա վրացերէն եւ հայերէն, թերեւս նաեւ թուրքերէն երգերում յաճախ յիշուում են վրաց վէպերի հերոսների անունները, յիշուում են վրացերէն եւ վրաց — սլարսկական գրական երկերից դէպքեր, առանձին սլատիկերներ եւ արտայայտութիւններ: Գրիշաշվիլին (էջ 75) հիմնւած գլխաւորապէս այն բանի վրա, որ Սայեաթ Նովայի լեզուն գրական չէ, կարծում է թէ նա կրթութիւն չի առել եւ բոլոր այդ գիտելիքները հաւաքել է «օղից», փողոցում, պատահած ու լսած բաներից: Բայց զգալով այս կարծիքի թուլութիւնը՝ Գրիշաշվիլին վերջացնում է մի պատահապաշտ եզրակացութեամբ, «Սայեաթ Նովան այդ ամենը սովորել է մօր արգանդում — հալալ լինի այդպիսի մօր ծծի կաթը»: Այլա թւում է այն ամենը, որ Սայեաթ Նովան իմացել եւ օգտուել է վրաց գրականութիւնից եւ կամ այն ժամանակները Վրաստանում շատ յարգի եղած պարսկերէն եւ հայերէն գրական երկերից: Հերոսական ու սիրային վէպեր ու քերթւածներ են դրանք*):

*) Ահա Գրիշաշվիլիի առաջ բերած ցանկը. «Վեփիսիս տղաօսանի (Ընձեմաւոր), «1001 գիշեր». Ղարամանիանի. Վարդ Բուլբուլանի (Վարդ ու Սոխակի երգը). Շուշանիկիանի (Ս. Շուշանիկի վէպը). Ղարաօղլի. Շամի Փարվանեանի. Փարիատ Շիրինիանի. Ասլի Քեարիմանի. Սիրիւօղիանի: Այս ցանկը Գրիշաշվիլին վերջացնում է «եւ այլն» բառերով: Հայերէն երկերից նա դուրս է ձգել առնուազն «Պղնձէ Քաղաքը», որ պարզ յիշւած է վրացերէն երգերից մէկում (էջ 108):

Սովորական առարկութիւնը Սայեաթ Նովայի հայերէն կրթութիւն ստացած լինելու դէմ այն է, որ Սայեաթ Նովան իր հայերէն երգերը գրել է վրացերէն տառերով եւ վարժ ձեռքով, իսկ հայերէն տառերով գրած թուրքերէն երգերը և 1766թ. ձեռագիրը (Աճառեան) գրւած են անվարժ ձեռքով և վերջին ձեռագիրը լիքն է ուղղագրական սխալներով: Այս առարկութիւնը ինձ չի թւում բաւական զօրաւոր, որովհետեւ կասկածից դուրս է, որ Վրաստանի եւ մասնաւորապէս Թիֆլիսի հայերի մէջ վրացերէն գրերը աւելի էին տարածւած, քան հայերէնները: Մինչեւ այսօր էլ պահուել են վրացատառ հայերէն եկեղեցական շատ գրքեր, որոնք վկայում են վրացերէն գրերի գործածական լինելը հայերի մէջ: Այդ գրքերը մեծ մասամբ գրւած են հայ հոգեւորականների համար, որոնք, անկասկած, մայրենի լեզուն աւելի լաւ գիտէին, քան հայերէնը, բայց աւելի վարժ էին վրացական գրին, մանաւանդ որ, ասենք ի դէպ, վրաց այբուբենի գրերը կատարելապէս համապատասխանում են հայ գրերին:

Վրաստանի հայերի մէջ վրաց գրեր գործածելու սովորութիւնն տեւեց մինչեւ 19րդ դարի կէսերը և վերացեց միայն հայկական դպրոցների հաստատումով: Թէ վրաց գրերի գործածութեան սովորութիւնը որքան տարածւած եւ ամուր էր հայերի մէջ, յիշեմ հետեւեալ բնորոշ փաստը: Յայտնի է, որ Ղզլարի եւ Մողղոկի հայերը Վրաստանից են գաղթած, Աղա-Մահմէդ-Պանի արչաւանքից առաջ: Գիտենք արդէն, որ այդ հայերի հետ Սայեաթ Նովան էլ իր ընտանիքը ուղարկեց: Գիտենք նոյնպէս որ Սայեաթ Նովայի որդի Իվան Սէիդովը գրել է հայերէն, վրացերէն ու թուրքերէն՝ վրացական գրերով: 120 տարի անցած, 1912ին, տողերիս գրողը, իբրեւ փաստաբան, գործունեցաւ 60 տարեկան մի ղզլարցի առեւտրականի հետ, որ յայտնեց թէ ինքը իր հաշիւները թագցնելու սովորութիւնն չունի, քանի որ արձանագրում է ծածկագրերով, որ հայերը չեն հասկանում: Եւ որքան մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ ես կարդացի նրա հաշիւ թղթերը, որոնք գրւած էին վրացերէն տառերով: Նա ինձ հաւատացնում էր, թէ իր գործածած գրերը գիտեն միայն ծերունիները: Այդ առեւտրականը ոչ մի բառ չգիտէր վրացերէն եւ, առհասարակ, աղօտ գաղափար ունէր իր գործածած գրերի մասին:

Իսկ ինչ վերաբերւում է ուղղագրական սխալներին, այն ժամանակները բոլոր աշխարհաբառ գրողները շատ սխալներ էին անում, հէնց թէկուզ այն պատճառով, որ դեռ եւս աշխարհաբառը անկազմակերպ լեզու էր եւ քերականական հաստատուն օրէնքներ չունէր: Ով տեսել է, օրինակ, Պոլսի Աւետիք պատրիարքի 18րդ դարի սկզբի դրութիւնները, որոնք տպւած են 1871 թ. միաժամանակ «Մասիս»ում եւ «Արարատ»ում, Սայեաթ-Նովայի ուղղագրութիւնից բնաւ չի

սարսափի: Իսկ որ Սայեաթ-Նովայի գրութիւններից շատ տառեր կամ բառեր են փախցւած, պատճառը նրա անվարժութիւնն էր հայերէն գրութեան մէջ: Հէնց այդ անվարժութիւնը յաղթահարելու համար էր, որ նա սկսել էր արտագրել Ժողովողի և Առաքելոց թղթերը:

Ամէն ոք ուշադրութիւն է դարձնում այն բանի վրա, որ հայերէն երգերը Սայեաթ Նովան գրել է վրացերէն տառերով, իսկ թուրքերէն երգերը՝ հայերէնով: Այդ փաստը ես բացատրում եմ նրանով, որ Սայեաթ Նովան թուրքերէն գրել չի իմացել եւ հայերէն գրերը ընտրել է այն պատճառով, որ հայերէն լեզուն աւելի լաւ գիտէր եւ ուրեմն, հայերէն տառերով աւելի հեշտ կարող էր արտայայտել թուրքական հնչիւնաբանութիւնը:

Հիմք կայ ենթադրելու, որ Սայեաթ Նովան բացի հայերէն, վրացերէն, պարսկերէն, թուրքերէն լեզուներից իմացել է եւ Կովկասեան լեռնական մի լեզու, բայց ո՞րը — դժւարանում եմ ասել: Սայեաթ Նովայի որդու տետրակում կայ չորս լեզուով գրւած մի երգ. այդ նոյն երգի մի ուրիշ փոփոխակը դտնւում է վրացերէն մի երգարանում: Գրիշաշվիլին (էջ 62) ասաջ է բերում այդ երգը, որի մէջ գործածւող երեք լեզուները որոշ են — վրացերէն, հայերէն եւ թուրքերէն — չորրորդը չի հասկացւում:

Այս ամենը իրաւունք է տալիս ինձ եզրակացնելու, թէ Սայեաթ Նովան չէր կարող կրթութիւն չստացած մէկը լինել: Ի հարկէ, նրա կրթութիւնը կանոնաւոր-դպրոցական կրթութիւն չէր, բայց, անշուշտ, արդիւնք էր յարատեւ ու տքնաջան աշխատանքի («եարսուն տարի գլուխ դրի», № 23), երբ նա ժրաջան մեղուի պէս ամէն կողմից գիտութիւն էր հաւաքում: Բնական է, նրան շատ էին օգնում եւ իր բնածին ընդունակութիւնն ու գիտութեան ծարաւը, եւ մօրից ժառանգած դիւրութեամբ հասկանալու եւ իւրացնելու կարողութիւնը: Այդ պատճառով, չեմ կարող ես էլ չկրկնել Գրիշաշվիլի այնքա՛ն սրտագին ու ճիշտ նկատողութիւնը. օրհնեա՛լ լինի ծծի կաթը այն մօր, որ այդպիսի դաւակ է սլարգելել:

Փարիզ.

(Շարունակելի)

